

Київський університет ім. Тараса Шевченка

На правах рукопису

ПРОНІНА Наталія Михайлівна

**НАРОДИ РОСІЇ В АНТИФЕОДАЛЬНИХ
РУХАХ ХVІІ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.03 - Всесвітня історія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1995

00778530 (U)

Дисертацією є рукопис
Роботу виконано на кафедрі історичних наук університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент
В.М.Мордвінцев

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Крижанівський Олег Прокопович
кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник Щербак Віталій
Олексійович

Провідна установа - Кіровоградський педагогічний інститут
імені М.Драгоманова.

Захист відбудеться 20 лютого 1995 р. о 10⁰⁰
годині на засіданні спеціалізованої ради з захисту дисертацій
Д.068.І8.06 при Київському університеті імені Тараса Шевченка
/2520І7, м.Київ, вул.Володимирська, 60/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці уні-
верситету /вул.Володимирська, 58/.

Автореферат розісланий "19" січня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

М.О.Рудь

АВ-37-100
Актуальність і наукова новизна теми. Напередодні ХУП століття на величезній Євразійській рівнині з'явилася досить міцна централізована багатонаціональна держава -- Московія, в якій волею історії переплелися долі найрізноманітніших народів і народностей цього регіону. Це стало можливим головним чином тому, що остаточно ліквідувавши ординське іго й об'єднавши навколо Москви власне російські землі у ХУ - ХУІ ст., московські государі поступово перейшли від політики оборонної до політики наступальної, агресивної. Цей процес створення фундаменту майбутньої Російської імперії ще вищими темпами тривав і в ХУП столітті.

Але це непомірно велике розширення кордонів, головним чином за рахунок завойовань та колонізації сусідніх народів і земель, несло державі не тільки нові території, а й нові величезні витрати. З іншого боку, одночасно з процесом закріпачення в центральних районах відбувався процес утвердження влади феодално-кріпосницької держави і на нещодавно приєднаних окраїнах. Їх населення змушували коритися жорстоким законам, і воно, зрозуміло, також намагалася боротися проти них. Внаслідок усього цього ХУП століття стало найбільш "бунтівним" в історії Росії.

Однак з тих чи інших причин історики досі не пов'язували питання про наростання хвилі антифеодалних повстань у Росії ХУП ст. саме з проблемою її розширення у цьому ж столітті. Актуальність і наукова новизна нашої роботи в тому й полягає, що, намагаючись заповнити вказану прогалину, автор робить спробу відтворити об'єктивну картину антифеодалної боротьби народів Росії ХУП ст. у зв'язку із загальним процесом формування імперії. Предметом цього дослідження є антифеодална і національно-визвольна боротьба народів і народностей, що входили до складу Російської держави, а його хронологічні межі - ХУП століття.

Стан наукової розробки проблеми. Переважна більшість росій-

ських дореволюційних істориків узагалі не визнавала наявність класової, антифеодальної боротьби в Росії. Такі відомі дослідники, як М.М.Карамзін, С.М.Соловйов, вважали масові народні рухи того періоду лише "казацькими бунтами й разбоями"¹. Але все ж таки було зроблено чимало корисного стосовно загальної характеристики країни у ХУП ст., зібрано величезний фактичний матеріал, в тому числі й про деякі народні повстання цього періоду, дано вагому, реалістичну оцінку методам і наслідкам розширення росії в цей історичний період².

Історик-демократ А.П.Шапов першим звернув увагу на майже безперевний ланцюг народних хвилювань саме в період правління перших Романових. Проте головну причину цих численних народних повстань він вбачав лише у "розрізненості державних та земських справ"³. Значну увагу народним рухам ХУП - ХУІІІ ст. приділяв також А.Н.Зерцалов⁴. Найглибше розглянув причини й характер участі неросійських народів у селянських рухах Росії в ХУП ст. С.Ф.Платонов у фундаментальній праці "Нариси з історії Смути в Московській державі".

Після 1917 р. тема визвольної боротьби народних мас у феодальній Росії набула особливої актуальності, та дослідники вивчали її дуже однобічно й примітивно /тільки з класових пози-

¹ Карамзін Н.М. История Государства Российского. Т.ІУ. - М., 1988; Соловьев С.М. Сочинения. История России с древнейших времен. - Кн.ІУ. - М., 1989.

² Ключевский В.О. Сочинения, Т.3. - М., 1988. - С.7-8; Иловайский Д.И. История России. - Т.5. - М., 1905.

³ Шапов А.П. Земство и раскол // Сочинения. - СПб., 1906. - Т.І. - С.460.

⁴ Зерцалов А.Н. О мятежах в городе Москве и в селе Коломенском в 1648, 1662 и 1771 гг. // Чтения ОИДР. - СПб., 1930. Кн.3.; Пого ж: К истории мятежа 1648 г. в Москве и в других городах // Чтения ОИДР. - СПб., 1895. Кн.І.

цій/І. Але вже з 30-х років стали з'являтися й серйозніші та кваліфікованіші праці. До цієї групи насамперед відносяться дослідження С.В.Бахрушина про методи й наслідки колонізації росіянами Сибіру², а також стаття Д.Е.Кравцова, в якій автор розглядав у взаємному зв'язку народні антифеодальні рухи як в Україні, так і в Росії 60-х років ХІІІ ст.³

У 40 - 50-х роках побачили світ роботи М.М.Калікієва й Н.А.Мартінова, присвячені участі народу мари /черемисів/ у селянській війні під проводом Степана Разіна⁴, М.І.Зевакіна про участь у цій же війні мордовського народу⁵, а також Н.Р.Романова, який вивчав участь у русі Разіна чувашів⁶. Однак автори тлумачили ці події лише як "класову боротьбу" пригноблених народів Поволжя, анітрохи не засуджуючи саме приєднання цих народів до Російської держави. Те саме можна сказати і про статті та монографії, присвячені бо-

1 Наприклад: Томсинский С.Г. Крестьянские движения в феодально-крепостнической России. - М., 1934.; Фирсов Н.Н. Крестьянские волнения до XIX века // Исторические характеристики и эскизы. - Казань, 1922. Т.І. - С.118-122; Савич А.А. Пугачевщина на Урале // Экономика. - 1925. - № 4. - С.23-48; Ладоха Г.А. Разинщина и пугачевщина. - М., 1929.

2 Бахрушин С.В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI - XVII вв. - М., 1925.

3 Кравцов Д.Е. Отголоски разинщины на Украине // Тр. ин-та славяноведения АН СССР. - Л., 1934. - Т.2. - С.78.

4 Каликиев М.М., Мартынов Н.А. Участие народа мари в крестьянской войне под руководством Степана Разина // Тр. Марийск. науч.-исслед. ин-та соц. культурн. - Козьмодемьянск, 1940. - Вып.2. - С.3-28.

5 Зевакин М.И. К вопросу об участии мордовского народа в крестьянской войне под предводительством Степана Разина // Зап. Науч.-исслед. ин-та при Сов. Мин. Мордов. АССР. история и археология. - Саранск, 1940. - № 2. - С.211-222.

6 Романов Н.Р. Участие чувашского народа в крестьянской войне под предводительством С.Т.Разина // М-лы по истории Чуваш. АССР. - Чебоксары, 1958. - Вып.І. - С.158-207.

ротьбі населення Поволжя та Сибіру ХУП ст.¹.

Новий етап у розробці проблеми боротьби народів Росії розпочався у 60-х роках, коли склалися сприятливіші умови для історичних пошуків. Унаслідок теоретичних узагальнень, диспутів, дискусій з'явилися досить цікаві дослідження². Але й у цих працях з ідеологічних причин головний наголос робився саме на "класову", а не на національно-визвольну боротьбу.

Розглядаючи проблеми походження, національного складу донського та волзько-терського козацтва, І.С.Шепелев довів, що воно складалося з представників найрізноманітніших народів і народностей - росіян, кабардинців, чеченців, черкесів, ногайців³. Цей висновок автора є дуже важливим для нашої теми.

У 70-ті роки урочисто відзначалося 200-річчя повстання Пуга-

¹ Степанов И.В. Крестьянская война под предводительством Степана Разина в Среднем Поволжье // Уч. зап. Ленинград. госунта. - Л., 1956. - № 205. - С.125-166; Александров В.А. Народные восстания в Восточной Сибири во второй половине ХУП в. // Ист. зап. - М., 1957. - Т.59. - С.230-276; Боярышников З.Я. Волнения в Томске в ХУП в. // Вопр. истории. - 1956. - № 6. - С.32-50; Лебедев В. Восстание С.Разина. - М., 1955.

² Нестеров Н.А. Чувашия накануне крестьянской войны под предводительством С.Т.Разина // Тр. Чуваш с.-х. ин-та. - Чебоксары, 1962. - Вып.2. - С.32-48; Скляр И.М. К истории крестьянского движения в Среднем Поволжье накануне восстания С.Т.Разина // Уч. зап. Киргиз. заоч. пед. ин-та. Сер. История и география. - 1957. - Вып.3. - С.22-39; Гулиев А.Н. Новые данные о пребывании Разина в Азербайджане // Док. АН Азербайджан. ССР. - 1958. - Т.14. - № 3; Чистякова Е.В. Крестьянское движение в Подмосковье и поход Василия Уса // Вопр. истории. - 1953. - № 8; И ж: Василий Ус - сподвижник Степана Разина. - М., 1963; Глаглев В.П. Классовая борьба в России в конце 70-х - начале 80-х годов ХУП в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - М., 1958; Айплатов Г.А. К вопросу об участии трудящихся марийского края в крестьянской войне в России начала ХУП века // Тр. Марий. науч.-исслед. ин-та языка, литературы и истории. - Йошкар-Ола, 1964. - Вып.19.

³ Шепелев И.С. Донское и волзько-терское козацество в классовой и национально-освободительной борьбе в Русском государстве периода крестьянской войны и польско-шведской интервенции // Из истории социально-экономического развития и классовой борьбы в Нижнем Поволжье: Сб. ст. - Волгоград, 1972.

чова. У публікаціях, які були присвячені цій події, розглядалися такі проблеми, як періодизація селянських воєн в Росії, питання джерелознавства та історіографії; територія, соціальний та національний склад учасників селянських воєн; антифеодальні вимоги народних мас. Підкреслювалося, що всі селянські війни були багатонаціональними за складом їх учасників, що це характерна риса історії Росії, яка підкорила цілий ряд народів і народностей. Було опубліковано також багато збірників документів з цих проблем¹.

У 70 - 80 рр. вивченням народних рухів у Росії /переважно повстань міської бідности/ багато й плідно займалась Є.В.Чистякова. Використовуючи різноманітні джерела, вона виявила й описала багато народних повстань у містах-фортецях на півдні Росії й на території сучасної України, показала соціально-економічні передумови цих повстань, перебіг та наслідки, а також їх місце в загальному ході визвольної боротьби в ХУІ ст.²

Як вже відзначалося, одночасно з російськими вели розробку проблеми українські історики. Так, відомий дослідник історії України та Росії М.І.Костомаров особливо багато зробив для висвітлення спільної антифеодальної боротьби народів Поволжя в своїй фундаментальній праці "Бунт Стеньки Разина"³. Багатий фактичний матеріал з історії запорізького козацтва та його участі в різних народних рухах як в Україні, так і в Росії /зокрема, у подіях Смути/ зібрав у своєму великому трьохтомному дослідженні "Історія запорізьких козаків" Д.І.Яворницький⁴. Ряд цікавих праць з істо-

¹ Зокрема: Крестьянские войны в России ХУІ - ХУІІІ вв.: проблемы, поиски, решения. - М., 1974; Восстание в Москве в 1682 г. / Сб. д-тов под ред. В.И.Буганова. - М., 1976.

² Чистякова Е.В. Городские восстания в России в первой половине ХУІ в. /30 - 40 годья/. - Воронеж, 1975.

³ Костомаров Н.И. Бунт Стеньки Разина. - К., 1991.

⁴ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. - К., 1990.

рії народних рухів вийшов з-під пера М.М.Оглобіна. Вони присвячені повстанням у Сибіру, Помор'ї, інших містах Росії¹.

Наукова діяльність великого українського історика М.С.Грушевського припадає на кінець ХІХ - початок ХХ століття. Досліджуючи історичну долю українського народу, він розглядав його визвольну боротьбу як боротьбу проти національного й релігійного гніту, боротьбу за відродження української державності.

Але після бурхливих подій 20-х років в українській історіографії відбулися корінні зміни. Почалися масові гоніння на українських істориків, які намагалися об'єктивно вивчати історію України, та утвердження в українській історичній науці, як і у всій радянській, марксистських догм. Всупереч дійсності, в історичних працях були зовсім заборонені або не згадувалися в позитивному плані прізвища багатьох видатних діячів української історії. Цілий ряд проблем тлумачилися лише так, як було вигідно властям. Однак і за таких складних умов дослідницька робота не зупинилася. Уже напередодні Другої світової війни українські історики підготували й видали книжкову серію "Нариси з історії України", два томи багатотомної "Історії України в документах і матеріалах". Ці праці хоч і мали істотні недоліки, але знаменували все ж певний крок вперед у створенні синтетичних праць з історії українського народу. У цей же час працював відомий український історик І.П.Крип'якевич. У його роботах, зокрема, в монографії "Богдан Хмельницький", уперше в історіографії було фундаментально досліджено соціально-економічний розвиток України напередодні та в роки Визвольної війни².

¹ Оглоблін Н.Н. Томский бунт 1637 - 1638 гг. // Ист. вестник. - СПб., 1901. - Кн.35. - С.211-230; Итого ж: Народная слута на Вятке из-за "кормлений" воевод // Ист. вестник. - СПб., 1892. - Кн.3. - С.139-170.

² Крип'якевич І.Д. Богдан Хмельницький. - К., 1954.

У середині 50-х років з великими урочистостями було відзначено 300-річчя Переяславської Ради. Ювілейна література про національно-визвольний рух українського народу і так зване "возз'єднання" України та Росії¹ відповідала засадам "тез" ЦК КПРС. Виконуючи ідеологічні установки, дослідники в тих роботах старанно замовчували численні факти відмови українського населення присягати "білому царю", швидку втрату Україною національного суверенітету й цілісності державних територій майже одразу після "возз'єднання", а надалі – і повне знищення імперським урядом запорізького козацтва та жорстоку експлуатацію українського народу. І хоча пізніше публікувалися дослідження, присвячені антифеодальним рухам українського населення, та наявність у цих рухах ідей і прагнень до національно-державного відродження України повністю заперечувалася.

Лише з розпадом імперського СРСР і комуністичної ідеології перед дослідниками відкрилася можливість об'єктивного висвітлення цієї теми². У 1985 р. побачила світ фундаментальна монографія В.А.Смолія³, яка практично однією з перших була присвячена актуальній проблемі формування соціальної свідомості українського народу протягом антифеодальної боротьби в ХУІ – ХУІІІ ст. Велику увагу автор приділив і проблемі соціальної практики учасників антифеодальних повстань, що дуже важливо для нашої теми.

¹ Див., наприклад: Белінський Е. Роль народних мас у визвольній війні українського народу 1648 – 1654 рр. // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. – 1954. – Т.9. – С.91–III; Бойко М., Голобуцкий В., Гуслистый К. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954; Введенський А.О. Розвиток та зміцнення зв'язків Росії і України в 1652 – 1653 рр. // Історичне значення возз'єднання України з Росією. – К., 1954; Бойко І.Д. Переяславська рада та її історичне значення. – К., 1954.

² Див., наприклад: Шевчук В. Богдан Хмельницький – фундатор козацької держави // Розбудова держави. – 1993. – № 9. – С.83.

³ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас в ході класової боротьби. – К., 1985.

Сучасна українська історіографія зараз перебуває в стані бурхливого піднесення. Вже з кінця 80-х років українськими істориками робилися спроби переглянути всю концепцію Визвольної війни в Україні середини XVII ст., значно зросла увага до проблем державотворення. Так, в ряді робіт знайшла висвітлення ідея керівної ролі козацтва в національно-визвольному русі і формуванні зачатку української державності у XVI - XVII ст.¹ Варто наголосити як сприятливу обставину й те, що сучасні українські історики одержали можливість використовувати в своїй роботі багату наукову спадщину представників української еміграції пореволюційної доби, української діаспори.

Разом з тим, незважаючи на велику кількість літератури про спільні антифеодальні виступи народів Російської держави у XVII ст., тема ця досі не одержала належної розробки. З тих чи інших причин історики не могли пов'язати її з питанням про розширення кордонів Росії, що відбувалося у XVI - XVII століттях. Крізь панегірики цьому "розширенню" лише зрідка проривались тверезі слова про те, що "державна пухля, народ хирел" /Ключевський/. Тому й відсутня глибока узагальнююча робота, в якій показувалося б наростання хвилі антифеодального протесту народних мас протягом

¹ Апанович О. Козацтво - збройні сили України // Голос України. - 1991. - 15, 29 березня; Йі ж: Українсько-російський договір 1654 р.: мімі і реальність. - К., 1994; Брайчевський М. Приєднання чи воз"єднання? /Критичні замітки з приводу однієї концепції// Україна. - 1991. - № 17. - С.32-38; Гуржий О., Смолій В. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. - 1990. - № 10. - С.26-27; Мишик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // Київ. старовина. - 1992. - № 3. - С.3-8; Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. - 1991. - № 5. - С.65-72; Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII ст.: проблема державотворення. - К., 1993; Степанков В. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави /1648 - 1654/. - Львів, 1991; Замлинский В.О. Богдан Хмельницкий. - М., 1989.

усього ХУІІ століття, розглядалися б її найхарактерніші риси і форми виявлення, вивчалась участь у цій боротьбі, поряд з російським, усіх тих народів, які поступово поглинались Росією, входили до її складу.

Цим і зумовлена основна мета нашої роботи: на базі критичного осмислення досягнень попередньої вітчизняної історіографії, а також нового прочитання джерел, простежити процес створення в ХУІІ столітті багатонаціональної Російської держави, висвітлити соціально-економічне й політичне становище народів, які входили до складу майбутньої імперії, з'ясувати причини і показати хід їх спільної антифеодальної і національно-визвольної боротьби в цей період.

З цього випливають основні завдання роботи:

- розглянути перебіг, методи й наслідки розширення кордонів Російської держави протягом ХУІІ століття;
- вивчити причини активної участі в соціально-політичній і антифеодальній боротьбі в Росії початку ХУІІ ст. поряд з власне російським народом населення Північної землі, Донських степів, Поволжя;
- виявити характерні форми й риси народних рухів, що відбувалися в Російській державі середини ХУІІ століття;
- з'ясувати характер, методи й форми, ступінь активності участі в національно-визвольній і антифеодальній боротьбі населення Лівобережної України, народів Поволжя і Сибіру, Центру Росії у другій половині ХУІІ століття;
- показати спільність соціальних прагнень і сподівань пригноблених мас різних народів і народностей російської держави.

Методологічну основу дисертації становить метод історизму, підхід до суспільних процесів з точки зору закономірностей їхнього розвитку. Основні методи: хронологічний – події і явища аналі-

зуються в їхній послідовності, а також метод реконструкції історичних подій на основі науково-критичного аналізу джерел.

Джерельна база дисертації. Для виконання поставленої мети й завдань дослідження був залучений цілий комплекс джерел російського й українського походження.

Російські документальні джерела складаються з царських грамот, указів, міждержавних договорів, законодавчих актів, документів приказного діловодства, опублікованих здебільшого у таких великих збірниках, як "Акты Московского государства" у 3-х т.; "Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией" в 15-ти т. /Т.4, 7, 10/; "Полное собрание законов Российской империи" в 15-ти т. СПб., 1842. /Т.1-3/.

Літописи й спогади сучасників, що розповідають про події ХVII ст., опубліковані в "Полном собрании русских летописей" /СПб., 1914. - Т.14/, а також у деяких окремих виданнях, зокрема в "Изборнике славянских и русских сочинений, включенных в хронографы русских редакций", укладеному А.Поповим.

Твори іноземців про Росію ХVII ст. - це насамперед твори К.Буссова, Д.Горсея, І.Масси, А.Олеарія, К.Померенінга та ін.

Українські документальні джерела складаються з офіційних королівських універсалів, договорів між польськими королями й українським козацтвом, їх "листів" і звернень, законів Речі Посполитої стосовно українських земель та їх населення. Більшість із цих документів опубліковано в таких збірниках, як "Акты, относящиеся к истории Западной России" в 5-ти т. /СПб., 1853. - Т.5/, "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией" в 15-ти т. /Т.4, 7, 10/; "Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-гу-

бернаторе" в 35-ти т. /К., 1893. - Ч.3., т.1/.

Українські літописи - це літописи Ф.Сафоновича, Літопис Самовидця, об'ємний твір С.Величка, а також Львівський літопис і Острозький літописець. Вони докладно розповідають про становище українського народу під владою Речі Посполитої і про події Визвольної війни середини ХУП ст.

Структура дисертації. Дисертація побудована на засаді проблемно-хронологічного принципу і згідно з наведеними вище завданнями дослідження, а також реальними можливостями її джерельної бази. Робота складається з вступу, трьох розділів, заключення, таблиць та бібліографії.

У вступі дана загальна характеристика досліджуваної епохи, обґрунтовано вибір теми дисертації, розкрито її актуальність і наукову новизну, стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу, сформульовано мету й основні завдання роботи, показано її практичне значення.

У першому розділі "Становище народів Росії й Смути на початку ХУП століття" зроблено спробу показати, в якому тяжкому становищі опинилась Росія внаслідок того швидкого розширення, котре відбувалося протягом майже всього ХУІ століття. Головним з цих наслідків було те, що як і власне росіяни, так само інші народи, поступово поглинуті Росією, потрапили під жорстокий гніт феодално-кріпосницької держави. Це вже готувало ґрунт майбутнім соціальним вибухам.

Не було достатньої злагоди і всередині панівного класу країни. З одного боку, залишки родовитого боярства, що вціліли після репресій Івана Грозного, намагалися для послаблення державної влади посадити на престол свого представника і повернути старі порядки, а з іншого - новий стан дрібнопомісного служилого дворянства був зацікавлений у посиленні жорстокої централізованої

влади на чолі з самодержцем.

Звичайно ж, держава, яка мала підвалинами такі кричущі національні і класові суперечності, могла триматися лише за рахунок сили, за рахунок централізованої, тоталітарної влади. При найменшому послабленні цієї влади внутрішні суперечності, що роздирали країну, неминуче могли призвести до загального хаосу, роздробленості, що і сталося після смерті Івана Грозного.

І без того тяжке становище ускладнювалось голодом та іноземним вторгненням. В країні почалися бунти і повстання, причому події в центрі країни знайшли аналогічний відгук і на окраїнах, так що вже в 1604 році вони охопили величезну територію від Комаринської волості й до Поволжя; почалися розбої козаків і повстання неруських народів.

Головна причина цієї спільної антифеодальної боротьби полягає в тому, що всі народи, що увійшли на той час до складу Росії, - татари, мордва, чуваші, марі /черемиси/, вогуличі, удмурти - піддавалися жорстокій експлуатації; не був винятком і російський народ.

Саме в такий складний період дуже доречною була поява Самозванця. "Доброго царевича Дмитрія" підтримало насамперед свободолюбиве й демократичне козацтво Росії та Польщі. Виникнувши у приблизно однакових умовах і з однакових причин, запорізьке, донське і вольсько-терське козацтва вели досить подібний спосіб життя /головне заняття - військові походи/. Вони мали й подібні уявлення про справедливий устрій життя. Козацькі ідеали були співзвучні тим обіцянкам, які щедро роздавав народові Дземитрій. І саме через це і донські, і запорізькі козаки першими перейшли під знамена Самозванця і на першому етапі війни становили основу його війська.

На другому етапі, який тривав трохи більше, ніж півтора ро-

ку, починаючи з перевороту Шуйського в травні 1606 року і закінчуючи розгромом армії Болотникова, появою нового Самозванця в кінці 1607 року, громадянська війна охопила величезну територію як власне Російської держави, так і території інших народів, які на той час були завойовані і силою приєднані до Росії /на заході - Стародуб, Новгород-Сіверський і Путивль, на сході - Вятська земля і Пермський край/.

Царський уряд, занепокоєний розмахом Смути, вживав можливих заходів, щоб обмежити й припинити її, але це було практично неможливо, тому що уряд царя Василя не мав для цього ні реальної сили, ні популярного гасла, за яким би пішов народ. У супротивників таке гасло було: народові від імені "доброго царя Дмитрія" обіцяли "дать волю". Як і на першому етапі, це гасло підтримували козаки, до яких потім приєдналися і численні селянські загони. Саме таким в цілому був склад повстанських армій, зокрема армії Болотникова, що діяла в центральних і західних районах країни. Бої на ріках Вирка, Восма та оборона Тули - яскраві приклади такої боротьби. Там запорізьке й донське козацтво воювало пліч-о-пліч з російськими селянами, а також холопами.

Проте необхідно підкреслити, що народний рух на заході і в центрі країни не зміг би досягти такої сили, а Дземитрій I і Дземитрій II не домоглися б значних успіхів, якби їх не підтримував широкий народний рух на національних окраїнах Росії. Це підтверджує той факт, що апогей активності народного руху в Поволжі припадає на кінець 1606 - 1607 років - кульмінаційний період руху під проводом Болотникова. Через значну змішаність у розселенні народів Поволжя, а також Пермі і Вятської землі, ми не можемо точно визначити міру участі кожного народу в подіях Смути. Але повстання вирували в Курмизі, в Арзамаському, Алатирському, Свізькому повітах - землях, населених головним чином мордвою і та-

тарами: звідси полум'я повстання перекинулося далі - в Уржумський, Яранський, Козмодем'янський повіти - землі черемисів і вотяків. Отже, всі ці народи більшою чи меншою мірою брали участь у подіях. Кульмінаційним моментом антифеодальної боротьби в Поволжі стала облога Нижнього Новгорода, в якій брали участь представники майже всіх народів Поволжя. Такі одночасні дії соціальних низів як у центрі, так і на окраїнах Росії, ставили Шуйського в скрутне становище, змужуючи його вести війну на два фронти.

Якщо на останньому етапі Смути в 1603 - 1614 роках антифеодальні виступи в центрі почали затухати, поступаючи місцем національно-визвольній боротьбі, то на східних окраїнах держави антифеодальна боротьба тривала ще дуже довго. Рух охопив весь Лугово-Марійський край з центрами в Яранську і Санчурську, і в міру відновлення державного порядку в країні відсувався все далі на схід, у Вятку, Пермський край, де проживали головним чином черемиси, вотяки, остяки. Повстання охопили Цивільський та знову Козмодем'янський повіти. Цей рух характерний був ще й тим, що загони повстанців, сформовані головним чином з неруських народів, очолювали росіяни, з чого можна зробити висновок, що між ними не було національної ворожнечі, а їх об'єднувала спільна антифеодальна боротьба.

У другому розділі - "Народні рухи в Росії середини ХУІ ст." показано, як шляхом посилення експлуатації податного населення російський уряд досить швидко зумів подолати наслідки іноземної інтервенції і громадянської війни в країні. Росія знову повернулася до своєї традиційної політики неухильного розширення кордонів, захоплення все нових і нових територій. Вона підкорила Східний Сибір, почала освоювати Приазов'я і дійшла до передгір'їв Кавказу, запозичивши відомий девіз давньоримських завойовників: "поділяй і владарюй".

Це яскраво підтверджується тим прикладом, що шляхом вдалого використання міжетнічних та міжрелігійних суперечностей між середньоазіатськими народами Росія підкорила собі калмицькі племена. Ще легше було здійснювати цю політику в Сибіру, народи й народності якого перебували головним чином на стадії розпаду родоплемінного і виникнення феодального ладу. Державність цих народів перебувала в зародковому стані, а тому російським військово-промисловим експедиціям було неважко захоплювати ці розрізнені племена. Інколи мирним шляхом, а частіше під натиском військової сили ці племена, очоловані своїми родовими князками, переходили в підпорядкування Російській державі й давали клятву /"шерть"/ справно сплачувати ясак /данину/, переважно цінним хутром.

Поступово цей ясак перетворився для московського уряду на важливу статтю прибутку. Але якщо представники родової знаті народів Сибіру після приєднання до Росії одержували всі права й привілеї панівного стану, то народні маси потрапляли тепер під подвійний гніт - феодальний та колоніальний. Результативно боротися за свою незалежність вони внаслідок низького рівня розвитку суспільних відносин ще не могли. Але вузол соціальних суперечностей був затягнутий і повинен був незабаром дати про себе знати.

Значно складніше було з приєднанням українських земель, населення яких перебувало на значно вищому рівні розвитку як в економічному, так і в політичному плані. Крім того, на ці землі зазіхала й Річ Посполита. Але й тут, зміло використовувачи суперечності між Україною та Польщею, а також те тяжке становище, в якому опинився український народ в ході визвольної війни, московський уряд зумів перетворити договір про військово-політичний союз двох держав /України та Росії - "Березневі статті" 1654 р./ на договір про приєднання України до Росії. Фактично це було вдало завуальоване красивими деклараціями й обіцянками автономії і за-

хисту захоплення чужої території.

З приєднанням до Росії Лівобережна Україна з перших же років почала втрачати свою автономію, права й вольності, що особливо яскраво відбилася у "Переяславських статтях", підписаних Крієм Хмельницьким 1659 року. Таким чином, Москва перекреслила рішення Переяславської Ради від 8 січня 1654 року про автономію України, на чому так наполягав Богдан Хмельницький. Тут, так само як і в Сибіру, затулювався складний вузол національних і соціальних суперечностей, лише з тією відмінністю, що внаслідок вищого рівня розвитку населення України ці суперечності обіцяли проявитись у формі великих народних рухів уже найближчими роками.

І нарешті, утримання в покорі населення, колонізація, освоєння і забезпечення органами адміністративного управління такої величезної території від Дніпра до Тихого океану потребували безперервних фінансових витрат, які російський уряд повністю перекладав на плечі народу, посилюючи експлуатацію. Це також не могло не призвести до масових антифеодальних виступів.

Невдоволення народних мас своїм становищем знайшло прояв уже в ході Смоленської війни /1632 - 1634 рр./ у формі створення незалежних партизанських загонів, дії яких носили антифеодальний характер. Цей рух набрав широкого розмаху, охопивши західні, південно-західні та центральні райони країни. Саме це врешті-решт і змусило уряд припинити війну й підписати невигідний мир, щоб звільнити таким чином військові сили й кинути їх на придушення повстань. Але якщо в центрі уряд зумів "навести порядок", то на окраїнах держави боротьба проти податків і кріпосництва тривала. Так, значні повстання сколихнули Північне Помор'я, Сибір, де крім росіян проживали також мордва, черемиси, остяки, сибірські татари. Найбільш значними були повстання в Томську, розташованому на землях татар та остяків.

Відмінною рисою цих рухів було те, що очолювали їх російські посадські та служилі люди, матеріальне становище яких було порівняно з іншими верствами населення також нелегким. Головною причиною цих повстань, як правило, був вибух народного гніву внаслідок утисків і зловживань воєводи та адміністрації. Місцеве ясачне населення часто підтримувало ці виступи.

Та слід сказати, що в цей період рівень активності антифеодальної боротьби ясачного населення був ще досить низьким. Це пояснюється тим, що в місцевих народів був ще досить міцний родовий лад зі своїми жорстокими законами, які паралізували соціальну активність людей. Заважала виникненню й розвитку спільної антифеодальної боротьби російського і ясачного населення також міжплемінна ворожнеча, неорганізованість і капітуляція місцевих князів перед воєводою, а також далеко не завжди "цивілізовані" дії самих росіян, особливо промисловців та збирачів ясака.

У 40 - 50 роки так само, як і в попередній період, зростання витрат на військові потреби, необхідність реконструкції старих і будівництва нових оборонних ліній, а також пошук коштів для освоєння як південних степів Лівобережної України, так і безмежних просторів Східного Сибіру змусили Московський уряд наприкінці 30-х років ХУІ ст. піти на нове підвищення податків, що законо-мірно призвело до посилення експлуатації як посадського населення міст, так і селян. Відповіддю на це були масові повстання, до яких часто приєднувалися й повітові селяни.

Слід відзначити, що крім соціально-економічних причин внутрішнього порядку, повстання в південних містах Росії спричинювалися і впливом подій у сусідніх українських землях, де почалася національно-визвольна війна українського народу під керівництвом

Богдана Хмельницького. **ЛНБ ім. В. Стефаника**

Таким чином, народні **Дні України** ХУІ століття в Росії бу-

ли прямим продовженням тієї широкої антифеодалної боротьби, яку ще на початку століття вели підкорені нею народи. Складний вузол соціальних суперечностей, який виник з приєднання Лівобережної України і Сибіру, лише посилив цю боротьбу. Але ще сильніше ці суперечності визначаться під час грандіозних народних повстань другої половини ХУІ століття.

У третьому розділі – "Посилення боротьби народів Росії проти національного й феодального гніту в другій половині ХУІ століття" дослідження показало: соціально-економічне й політичне становище як російського, так і численних неросійських народів, що перебували у складі Російської держави, було вкрай тяжким, а країна знову стояла на порозі великих соціальних потрясінь. Причиною цього було насамперед запровадження нового кодексу законів, Соборного уложення 1649 р., яке завершило важливий етап у житті країни – остаточне закріпачення селянства. Крім того, Соборне уложення втілило й загальну тенденцію розвитку державної системи – централізацію влади. В історичній перспективі ця тенденція готувала перехід від самодержавства з боярською думкою й боярською аристократією до повної, нічим не обмеженої влади одного монарха – до абсолютизму, що, зрозуміло, вело до нового посилення експлуатації народних мас. Зміни в житті країни у зв'язку із загальною централізацією не минули й церкву, де також були зроблені спроби реформування й уніфікації.

Народні повстання, як закономірна відповідь на все вказане вище, почалися вже в 50 – 60 роках на Лівобережній Україні та Запоріжжі, де в результаті політичного й економічного тиску з боку Росії, а також не завжди послідовних дій козацької старшини стали швидко загострюватися соціальні суперечності. Повстання перекинулись на Слобожанщину, охопили південно-східні традиційно козацькі землі, перейшли в центральні райони країни – у Поволжя й

Приуралля. До кінця сторіччя пожежами антивояводських бунтів була охоплена вся Сибір, тоді як в центрі заворушення були вже здебільшого придушені. У цій боротьбі брали участь всі народи й народності, що населяли Росію. У всіх вищезазначених регіонах, у всіх народів вона мала свої особливості, місцеву специфіку, але мала й загальні риси.

Так, наприклад, численні й кровопролитні повстання козацтва й бідніших прошарків населення Запоріжжя, Лівобережної та Слобідської України, що відбувалися в другій половині 50-х років ХУІІ ст., яскраво свідчили про те, що тут боротьба народних мас проти пригноблення та експлуатації за соціальну справедливість тісно перепліталась з їх національно-визвольною боротьбою. Горстка колоніальна політика Росії, в тому числі й зрадництво при укладенні Андрусівського договору 1667 р., дуже швидко показали населенню українських земель, особливо лівобережних, що впривавшись під час визвольної війни з-під польського панування, воно потрапило з вогню в полум'я.

Але тим важливіше те, що вказані вище події не призвели все ж таки до гострої національної ворожнечі. Більше того, визвольний рух Лівобережної України зімкнувся на Слобожанщині, а можливо, дав якийсь додатковий поштовх розвитку визвольного руху російського й інших народів Російської держави, наприклад, у Поволжі, де в цей час досягла свого апогею Селянська війна під керівництвом Степана Разіна.

Адже саме рух проти соціального й національного пригноблення, що розгорнувся в 60-х роках ХУІІ ст. майже одночасно на Лівобережній Україні й на Дону, традиційним авангардом якого виступало запорізьке й донське козацтво, перейшов у Поволжя, перетворившись там на широкий антифеодальний рух найрізноманітніших народів і

народностей, що населяли цей регіон.

Незважаючи на всі зусилля повстанців, Селянська війна під керівництвом С.Разіна вже до весни 1671 року була повністю придушена як на українських землях, так і в Поволжі. У державі перемогла реакція, але антифеодальна й національно-визвольна боротьба народів Росії продовжувалася, лише у дещо видозмінених формах. Ці зміни виражалися насамперед у тому, що антифеодальна боротьба народних мас центру, півдня й південного заходу країни набула форми релігійного Розколу. Розкольники від пасивних методів боротьби /втеча в глухі місця/ переходили інколи й до активних дій, як, наприклад, під час московського повстання стрільців 1682 р.

Старообрядницький рух охопив не тільки власне російські землі. Розкольники тікали не лише на Дон, Північ, Схід і Сибір, але й на українські землі, особливо на Чернігівщину й Стародубщину.

В антифеодальній боротьбі народів Поволжя й Сибіру в останній третині ХУІ ст. їхні виступи часто очолювала місцева феодальна знать /наприклад, у Башкирії/ чи представники родових старійшин /Якутія/, але називати ці виступи чисто національними не можна, бо в них брали участь представники сусідніх народів, в тому числі й пригнобленого, закріпаченого російського народу. Висловлюючи гасло відокремлення від Росії, національні феодали намагались не тільки зміцнити державність свого народу, але й набути більше прав на експлуатацію. І якщо в середині століття корінне населення Сибіру, що перебувало ще під міцним впливом родових відносин, не дуже активно відгукувалося на заклики трудового російського населення до боротьби проти експлуатації, і випадки їхніх спільних виступів були дуже рідкими, то до кінця століття спільна антифеодальна боротьба пригнобленого російського й неросійського населення Сибіру стала реальним фактом. Це яскраво свідчило про появу в сибірських

народів вищого рівня суспільних відносин, що мало велике позитивне значення для подальшого розвитку їх визвольного руху.

У заклученні автор подає ряд висновків, які виносяться на захист:

- ХІІ століття - період формування й розвитку найбільших в історії людства колоніальних імперій - Британської, Іспанської, Французької. Шляхом жорстоких спустошувальних воєн вони підкорили собі величезну кількість народів і народностей. Подібні ж процеси, хоч і з власними особливостями, специфікою, відбувалися в цей же час і на Сході Європи, де швидко набирала силу ще одна колоніальна держава - молода Російська держава. Саме в цьому столітті вона здійснила величезний стрибок від порівняно невеликої Московії, що тіснилася десь на задвірках Європи, до могутньої держави, яка розкинулася від берегів Дніпра до Тихого океану і включила в себе землі найрізноманітніших народів і народностей Східної Європи, Поволжя, Півночі й Сибіру.

- Експансіоністську політику Росія здійснювала, по-перше, шляхом звичайних загарбницьких воєн, а також спорядженням напіввійськових-напівпромислових експедицій до малозаселених районів; по-друге, шляхом умілого використання в своїх інтересах найрозмаїтіших міжетнічних, міжрелігійних, територіальних, політичних і соціальних суперечностей, що існували як між сусідніми з нею державами й народами, так і всередині самих цих держав і народів. По-третє, шляхом прямого порушення міжнародних угод: зокрема, перетворенням договору про протекторат, воєнно-політичний союз двох держав - України й Росії /1654 р./ на договір про приєднання України до Росії.

- Безперервне розширення кордонів, на відміну від інших коло-

ніальних імперій, не принесло ні миру, ні багатства самій країні. Власне російський народ, який своєю працею оплачував імперські завоювання уряду, не одержував від цього нічого, навпаки, зазнавав ще більш жорстокої експлуатації і першим опинився зрештою в кріпацтві. Народи Півночі, Поволжя, Приазов'я, Сибіру і Лівобережної України, поглинуті Російською державою в XVI – XVII століттях, також підпали під жорстокий національний, релігійний і економічний гніт феодално-кріпосницької держави, і їхнім природним бажанням було знову здобути свободу.

– Держава, побудована на таких гострих національних і соціальних суперечностях, могла триматися лише за рахунок жорстокої централізованої, тоталітарної влади, яскравими представниками якої були Іван III та Іван Грозний, які заклали її підвалини. Їхніми гідними спадкоємцями стали царі Олексій Михайлович і Петро Олексійович, які завершили процес створення централізованої монархії в Росії і зробили перші кроки до абсолютизму.

– Закономірною відповіддю на безперервне розширення території Росії було таке ж безперервне наростання невдоволення й протесту гноблених і експлуатованих мас. Протягом усього XVII століття Російську державу стрясали широкі антифеодалні й національно-визвольні рухи як власне російського, так і численних неросійських народів, що до цього часу були включені до складу Росії. Зокрема, найактивнішу участь у соціально-політичній боротьбі часів Смути в Російській державі початку XVII століття поряд з російським узяти народи Поволжя – мордва, татари, черемиси, чуваші, а також дуже неоднорідне за своїм національним складом волзько-терське і донське козацтво.

– форми антифеодалної боротьби народів Росії в XVII ст. були найрізноманітніші – утеча на околиці, подання скарг-чолобитних,

відкриті повстання, "бунти", приєднання до релігійного Розколу. Останній широко розповсюдився не тільки на північному сході Росії, в Сибіру й на Дону, як це вважалось раніше; дуже багато поселень старообрядців з'явилося в останній третині ХУІІ ст. і на Україні, зокрема на Чернігівщині й Стародубщині.

- Основною причиною спільної антифеодальної боротьби пригноблених верств російського й неросійських народів Російської держави протягом усього ХУІІ століття є те, що всі вони підпадали під однаково тяжку експлуатацію і мали спільного гнобителя, а отже, і спільного ворога - Російську феодально-кріпосницьку державу.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що проведені дослідження і зроблені на його основі висновки поглиблюють наше уявлення про процес формування Російської багатонаціональної держави в ХУІІ столітті, про антифеодальну і національно-визвольну боротьбу народів, які ввійшли до її складу. Узагальнений матеріал може бути використаний у подальшій розробці проблеми, підготовці учбової та методичної літератури, розробки спецкурсів та семінарів з історії народів України і Росії.

Дисертація пройшла апробацію на кафедрі історії Росії Київського університету ім. Тараса Шевченка. Основні положення роботи викладені в таких публікаціях автора:

1. Погляди М.І.Костомарова на історію України і Росії // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. - К., 1993. - С.161-165.

2. Смута начала ХУІІ века и народы России. - 3,5 д.а. - Деп. в ІНТЕ України 29.06.93 р. № 1281-Ук.93.

3. Посилення боротьби народів Росії проти національного й феодального гніту в другій половині ХУІІ століття. - 3,5 д.а. - Деп. в ІНТЕ України 13.12.94 р. № 2390-Ук.94.

Пронина Н. М. Народы России в антифеодальных движениях XVII века.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.03 - всеобщая история, Киевский университет им. Тараса Шевченко, Киев, 1994.

Защищается рукопись диссертации, в которой предпринимается попытка воссоздать объективную картину антифеодальной борьбы народов и народностей, входивших в состав России в XVII веке, в связи с общим процессом формирования империи. Непрерывное расширение границ не принесло мира и процветания самой стране. Закономерным ответом на это расширение было столь же непрерывное нарастание недовольства и протеста русского и многочисленных нерусских народов Севера, Поволжья, Приазовья, Сибири, Левобережной Украины и неоднородных по национальному составу Волжско-Терского и Донского казачеств.

Pronina N.M. The peoples of Russia in anti-feudal movements during the 17th cent.

Thesis on competition for academic degree of Candidate of History on speciality 07.00.03 - general history, Kiev T. Shevchenko University, Kiev, 1994.

Manuscript (the text of the dissertation) is maintained. It represents an attempt to reconstruct an unbiased picture of the anti-feudal struggle of the peoples of Russia during the 17th century in connection with the general process of the empire forming. The continuous expansion did not bring peace and prosperity to the country. The continuous growth of mass dissatisfaction and remonstrance among Russians and many non-Russian peoples of the Russian North, Volga region, Azov region, Siberia, Left Bank Ukraine, multiethnic Volga-Terek and Don Cossacks were natural answer to this expansion.

Ключові слова: Росія. - Історія. - Експансія. - Гніт. - Народні рухи.

AB 31.790